

**И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети
Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы
Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту**

Д 10.11.028 Диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК 809.434.1(575.2)(043.3)

Уурсова Гүлайым Бейшеновна

**Татаал сүйлөмдөрдүн түгөйлөрү туюнткан маанилер жана аларды
берүүнүн стилдик каражаттары**

10.02.01 - кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн
жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2013

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин мамлекеттик тил кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору, профессор

Мусаев Сыртбай Жолдошевич

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, профессор

Токтоналиев Курманбек Токтогулович

филология илимдеринин кандидаты, доцент

Джапанов Аттокур Асаналиевич

Жетектөөчү мекеме: Ысык-Көл мамлекеттик университетинин кыргыз тил илими кафедрасы

Диссертациялык иш 2013-жылдын 26- апрелинде саат 14.00дө И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтундагы филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча түзүлгөн Д 10.11.028 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 265-а.

Диссертациялык иш менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын илимий китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат 2013-жылдын 19- мартында жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин

окумуштуу катчысы,

филология илимдеринин кандидаты

Семенова Ж.А.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Кийинки кездерде кыргыз тилин коммуникативдик-функционалдык жактан изилдөө бир кыйла жолго коюлуп калды. Натыйжада кеп ишмердигинин негизги жана эң жогорку баскычында турган тексттин коммуникативдик структурасы, лингвистикалык табияты, лингвопоэтика маселелери тууралуу кыргыз тил илиминде жаңы көз караштар айтылып, өзүнчө багыт калыптануу жолуна түштү. Бул өңүттө С.Өмүралиева, Б.Усубалиев, Т.С.Маразыков, С.Ж.Мусаев, А.Абдыкеримова сыяктуу изилдөөчүлөрдүн эмгектерин көрсөтүүгө болот. Ошол эле учурда, текст өз ара сүйлөмдөрдүн тизмеги (бейтерминдик мааниде) болгондуктан, алардын айрым структуралык типтерин, семантикалык топторун толук, ар тараптуу изилдөө зарылчылыгы келип чыгат. Бөтөнчө алардын стилистикалык мүмкүнчүлүктөрү, сүйлөөчү менен тыңдоочунун ортосундагы (баарлашуудагы) эмоционалдык-экспрессивдик таасирленүү дагы терең изилденип, такталып бүтө элек. Мындай абал көбүнчө татаал сүйлөмдөргө тиешелүү. Мындан тышкары, татаал сүйлөмдөрдүн синонимиясы жана варианттуулугу боюнча атайын изилдөөлөр да жокко эсе.

Арийне, кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдөр формалдык-структуралык жактан айрым илимпоздор К.К.Сартбаев, А.Жапаров, М.Мураталиев, А.Иманов, А.Сапарбаев, С.Ибрагимов ж.б. тарабынан бир кыйла талдоого алынган. Бирок бул татаал сүйлөмдөр маселеси толук чечилип бүттү дегендикке жатпайт. Андан калса, тил менен ойлоо бир калыпта эле кыймылсыз турган көрүнүш эмес. Ал элдин маданиятынын, ой жүгүртүүсүнүн өнүгүшүнө, коомдук өзгөрүүгө байланыштуу улам жаңы проблемаларга ээ болуп турат. Андай болгон соң лингвистикалык жаңы-жаңы изилдөөлөрдү жүргүзүү зарылдыгы келип чыкпай койбойт. Демек, кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдөрдү структура-семантикалык, функционалдык-стилистикалык аспектиде изилдөө дагы да улантыла бериши табигый көрүнүш.

Теманын актуалдуулугу. Кыргыз тил илиминде татаал сүйлөмдөр формалдык-структуралык аспектиде изилдене баштагандыгына 50-60 жылдан ашуун убакыт өтүп, теориялык пайдубал дээрлик түптөлүп калган. Бирок алар стилистикалык, семантикалык, функционалдык жактан иликтене элек. Биз бул иликтөөбүздө дал ошол кезден ушул мезгилге чейин илимпоздор терең кайрыла элек маселеге көңүл буруу менен, кыргыз тилинин материалдарын иликтөө аркылуу айрым илимий жалпылоолорду чыгарууга аракеттендик. Изилдөөбүздүн актуалдуулугу дал ушунда турат.

Иштин негизги максаты жана маселелери. Татаал сүйлөмдөр формалдык-структуралык курамына карай типтештирилгени менен, аларды өз ара салыштыруу, алардын ортосундагы өз ара маанилик карым-катыштарды чечмелөө, синтаксистик түрмөктөрдөн айырмалоо жана стилистикалык табиятын аныктоо сыяктуу маселелери али да тактала элек. Жөнөкөй сүйлөм жөнөкөй ойду, татаал сүйлөм татаал ойду туюнтат деген постулат эскирген сыяктуу. Чынында, кээ бир жөнөкөй сүйлөмдөр татаал сүйлөмгө караганда структуралык жактан алда канча жайылмалуу келген учурлар көп кездешет. Ал эми стилистикалык аспектиден алганда, алардын мүмкүнчүлүктөрү кеңири. Текст түзүүдө татаал сүйлөмдөр арбын пайдаланылат. Анткени алардын түрлөрү өтө эле көп жана парадигмалык катарлары арбын. Мына ушуларга байланыштуу иликтөөнүн **максаты** татаал сүйлөмдөрдүн түгөйлөрү туюнткан маанилер жана аларды берүүнүн стилдик каражаттарын аныктоо, ошону менен катар эле стилистикалык мүмкүнчүлүктөрүн тактоо деп эсептөөгө болот.

Изилдөөнүн белгиленген максатына ылайык төмөндөгүдөй **милдеттери** келип чыгат:

1) татаал сүйлөмдөрдүн жалпы тил илиминде жана түркологияда изилдениши боюнча маалыматтарды талдоого алуу менен, алардын талаш-тартыш маселелерине карата өз пикирин билдирүүгө аракеттенүү;

2) татаал сүйлөмдөрдүн кыргыз тил илиминде изилденишин анализге алуу аркылуу негизги маселелерин аныктоо;

3) татаал сүйлөмдүн түгөйлөрү туюнткан маанилер жана аларды берүүнүн стилдик каражаттарын аныктоо;

4) аталган сүйлөмдөрдүн өз ара жана башка сүйлөмдөр менен болгон синонимиясын караштыруу;

5) функционалдык стилдердин түрлөрүнө карай татаал сүйлөмдөрдүн таралыш өзгөчөлүктөрүн талдоого алуу;

6) татаал сүйлөмдөрдүн көркөм тексттеги стилистикалык мүмкүнчүлүктөрүн тереңирээк иликтөө.

Иштин жаңылыгы жана практикалык мааниси. Татаал сүйлөмдөр маселеси илимий эмгектерде жана окуу куралдарында түрдүүчө мүнөздөлөт. Айрым синтаксистик конструкциялар менен бирге келген жөнөкөй сүйлөмдөр да кээде татаал сүйлөм катары каралып кеткен учурлар да кездешпей койбойт. Ошол эле учурда, татаал сүйлөмдөрдүн стилистикалык табияты ушул кезге чейин атайын максатта изилдене элек.

Иштин негизги жаңылыгы татаал сүйлөмдөрдү стилистикалык жактан изилдөө менен бирге, алардын түгөйлөрү туюнткан маанилерин жана аларды берүүнүн стилдик каражаттарын аныктоо болуп саналат. Ал эми анын практикалык мааниси мектептерде жана жогорку окуу жайларында синтаксисти жана стилистиканы окутууда белгилүү таяныч боло алат. Анткени синонимия, антонимия маселелери лексикалык аспектиде гана талданып, айрым бир изилдөөлөрдү эске албаганда, сүйлөмдөр алкагына толук кандуу чыга элек. Татаал сүйлөмдөрдүн стилистикасы дал ошол сүйлөмдөрдүн маанилери жана синонимиясы менен тыгыз байланышкан. Ошол эле учурда, татаал сүйлөмдөр текст таануу менен да тыгыз карым-катышта экендиги белгилүү. Кээ бир татаал сүйлөмдөр көлөмү жагынан чоңоюп, бирок текст боло албайт. Кыскасы, иш эки багытта – грамматикалык жана стилистикалык багытта каралып, эки жактуу практикалык мааниге ээ.

Коргоого коюлуучу жоболор:

1. Тил – бир эле учурда кыймылдагы жана туруктуулук касиетке ээ кубулуш. Тилдин мындай диалектикалык табияты андагы көп сандаган тилдик бирдиктердин кепте колдонулушуна өбөлгө түзөт. Демек, татаал сүйлөмдөр жана алардын стилистикалык өзгөчөлүктөрү, түгөйлөрү туюнткан маанилери да кептин ички табиятына мүнөздүү көрүнүш.

2. Татаал сүйлөмдөрдүн стилистикасы синонимия кубулушу менен тыгыз байланышта. Анткени татаал сүйлөмдөрдүн түгөйлөрү туюнткан маанилер, сөзсүз түрдө, синонимия аркылуу шартталат.

3. Татаал сүйлөмдөр текст куроочу каражат катары кеп ишмердүүлүгүндө кеңири колдонулат жана алардын түгөйлөрү туюнткан маанилерди жана аларды берүүнүн стилдик каражаттарын аныктоо кеп ишмердигинде, функционалдык стилдерге жиктегенде зарыл маселе катары эсептелет.

4. Тилде жаңынын жаралышы, эскинин тилден кетиши, тилдин ийкемдүүлүгүнүн, көркөм кудурет-күчүнүн артышы белгилүү даражада сүйлөмдөр аркылуу да түшүндүрүлөт. Анткени татаал сүйлөмдөрдүн синонимдештиги – бул адамдардын кеп аркылуу байланышуусунда ар дайым «Кайсынысы жакшы?», «Кайсынысы артыкчылыкка ээ?», «Кайсынысын четке какса болот?» деген түбөлүк дилеммага жооп издеткен тилдеги ар түрдүүлүк, ар кырдуулук жана тилдин үзгүлтүксүз кыймылы, өнүгүүсү.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Диссертациялык иш изденүүчүнүн таанышып чыккан теориялык жана жыйнаган практикалык факты-материалдарынын негизинде жүргүзгөн талдоолорунун, иликтөөлөрүнүн жыйынтыгы болуп саналат. Иштин илимий натыйжалары, алардын далилдүү сыпатталышы жана коргоого коюлган негизги жоболор, далилдер изденүүчүнүн жеке салымы болуп эсептелет.

Изилдөөнүн апробацияланышы жана жарыяланышы. Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча республикалык жана регионалдык илимий конференцияларда докладдар, билдирүүлөр жасалды. Изилдөөнүн багытына байланыштуу маселелер боюнча 2006- жылдан тартып, Ош МУнун кыргыз

филологиясы факультетинин студенттерине «Кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдөрдүн стилистикасы» деген темада атайын семинар өтүлгөн. Диссертация Ош МУнун кыргыз тил илими, мамлекеттик тил жана кыргыз тилин жана адабиятын окутуунун усулу кафедраларынын кошмо жыйынында талкууланган.

Диссертацияга тиешелүү материалдар Ош МУнун адистештирилген басылмаларында ж.б. жарык көрдү.

Изилдөөнүн жыйынтыгынын жарыяланышы. Илимий иштин мазмунуна байланыштуу 10 илимий макала жарыяланган.

Иликтөөнүн түзүлүшү. Иш киришүү, корутунду бөлүмдөрүнөн, үч главадан турат. Ар бир главанын корутундулары чыгарылган. Иштин жалпы көлөмү - 206 бет.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө иштин актуалдуулугу, теманы изилдөө сапаты, изилдөөнүн методологиялык негиздери, илимий-теориялык базасы, иштин илимий жаңылыктары, иштин апробациясы, максаты жана милдеттери каралган.

Иштин биринчи главасы "**Татаал сүйлөмдөрдүн изилдениш ал-абалы**" деп аталып, проблема боюнча илимий-теориялык адабияттарга жалпы обзор берилет. Бул глава үч параграфтан турат. Биринчи параграфында жалпы тил илиминде, айрыкча орус тил илиминде татаал сүйлөмдөрдүн изилдениши жөнүндө сөз болот. Бул параграфта сүйлөмдүн теориясы, деги эле татаал сүйлөмдөрдүн түрлөрү, алардын компоненттеринин ортосундагы өз ара карым-катыш, терминологиялык аталыштар тууралуу маселелер каралат. Г.Паул, В.А. Богородицкий, Д.Н. Овсяннико-Куликовский, А.М. Пешковский, Ф.И. Буслаев, М.Н. Петерсон, А.А. Шахматовдор, андан кийин Н.С. Поспелов, В.А.Белошапкина, С.Е.Крючков, Л.Ю.Максимов ж.б. изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде айтылган

ой-пикирлер кеңири талдоого алынат. Ошону менен эле катар татаал сүйлөмдөрдүн стилистикасы боюнча изилдөөлөрдү жүргүзгөн окумуштуулар Н.И.Формановская, А.Н.Гвоздев жана башкалардын эмгектериндеги жоболор талкууланат.

Синтаксистик синонимдерге байланыштуу эмгектер жана диссертациялар кийинки кездерде орус лингвистикасында кеңири орун алган. Аларга И.И.Ковтунова (1955), Г.Г.Полищук (1958), В.П.Сухотин (1960), М.Н.Мурзина (1961) ж.б. атоого болот.

Экинчи параграф **«Татаал сүйлөмдөрдүн түркологияда изилдениши»** деп аталып, жалпы эле түркологияда татаал сүйлөмдөрдүн синтаксиси кандайча иликтенгендигине токтолуу менен, андагы талаш-тартыштуу, проблемалуу маселелер жагдайында кеңири сөз болот. Мындан сырткары татаал сүйлөмдөр тууралуу окумуштуулар А.Н.Кононов, Н.А.Баскаков, А.Г. Гулямов жана башкалардын эмгектерине талдоо жүргүзүлгөн.

Үчүнчү параграф **"Татаал сүйлөмдөрдүн кыргыз тил илиминде изилдениши"** деп аталып, анда татаал сүйлөмдөрдүн кыргыз тил илиминде изилдениши жөнүндө материалдар, бул багытта буга чейин жазылган, жарыяланган илимий-теориялык адабияттар жана алардын мааниси тууралуу маалыматтар камтылган. Өзгөчө К. Тыныстанов, К.Сартбаев, М.Мураталиев, А.Жапаров, А.Иманов, А.Сапарбаев ж.б. изилдөөчүлөрдүн эмгектериндеги ойлорго орун берилген.

Иштин экинчи главасы **«Татаал сүйлөмдөрдүн түгөйлөрүнүн ортосундагы синонимдик карым-катыш жана аларды берүүнүн каражаттары»** деп аталып, негизинен, тилибиздеги синтаксистик синонимия жана варианттуулук, алардын бири-биринен айырмачылыктары, ошондой эле татаал сүйлөмдөрдүн синонимдештиги, аларды уюштуруучу каражаттар тууралуу сөз болот. Бул глава эки параграфтан турат.

Иштин экинчи главасынын биринчи параграфы **"Синтаксистик синонимия жана варианттуулук"** деп аталат. Мында негизинен синонимдештик маселеси менен варианттуулуктун айырмачылык жана

окшоштук жактары каралат. Тилибиз синтаксистик синонимияга өтө бай. Ошондуктан синтаксистик синонимдеш тилдик каражаттарды синтаксистик варианттардан ажырата билүү зарыл. Синоним маани боёктуулугун көрсөтөт. Вариант болсо ачык боёктуулук маанисине ээ болбойт. Синтаксистик вариантты түзгөн сүйлөмдөрдө айрым сүйлөм мүчөлөрү инверсияланышы мүмкүн, бирок инверсия аркылуу сүйлөмдөгү жалпы ойго эч кандай кошумча маани киргизилбейт: *Арадан көп өтпөй, Касымга да кезек келди. (Ч.А.). – Касымга да арадан көп өтпөй кезек келди (Ч.А.).*

Жыйынтыктап айтканда, ар т\рд\ илимий кыз караштардын негизинде т\м\нд\г\л\рд\ белгилейбиз:

- 1) негизги маани синтаксистик типт\ маанини билдирет да, автономиялуу болот (К\н чыкты-К\н ысыды);
- 2) синтаксистик синонимияга грамматикалык кошумча маани тиешел\;
- 3) синтаксистик вариантка кошумча, өзгөчөлүгүн маани м\н\зд\ эмес, башкача айтканда, грамматикалык модель менен грамматикалык маани шайкеш келет. Андан калса, вариант т\ш\н\г\ жалпы эле оозеки кыркым чыгармалары ын\кк\н элдерде чыгармалар т\рд\ варианттарга ээ. Ушунун өз\ эле вариант т\ш\н\г\ кеё жана тар мааниде колдонулушун туюнтат. Анткени бир эле эпос т\рд\ айтуучулар тарабынан т\рд\ текстте айтылат, бирок мазмуну бир. Т\рд\ вариант, бул макротекстке тиешел\.
- 4) Синтаксистик варианттарды т\м\нд\г\д\й к\р\н\шт\р шарттап турат:
 - а) конструкциялардын тутумундагы компоненттердин орун алмашуулары; *Биз бул ишти эртеёкиге калтыралы – Бул ишти биз эртеёкиге калтыралы – Эртеёкиге калтыралы бул ишти.* Бирок с\й\льм м\ч\льр\н\н орун алмашып келиши с\й\льмд\ актуалдуу м\ч\льшт\р\д\ь белгил\ роль ойнойт. Анткени тема жана рема алмашып калат да, негизги к\е\л кийинки б\л\к\т\рг\ь бурулат;

б) конструкциянын тутумундагы синонимдеш болгон кыргызча сөздөрдүн колдонулушу (*мектепти кызы – мектепти карай, сен жөнөндү – сен тууралуу, келген бейм – келген го*);

в) тең маанилеш грамматикалык формалар аркылуу байланышып келиши: (*бул китеп сенин китебиң-бул китеп – сеники*);

г) стилистикалык максатта тигил же бул сөз мүнөздүн ташырылган же сакталып колдонулушу (*суунун агымы менен жердин отурдум – суу агымы менен жердин отурдум, буга келген бурба – буга келген бурба*);

д) ушундай эле максатта сөздүн мүнөздүн кыргызча калышы (сен студентсиң – студентсиң);

5) Синтаксистик синонимия менен варианттуулукту айырмалоодо интонациялык өзгөчөлүктөр да эске алынат. Эгерде синтаксистик конструкциялар интонация аркылуу гана айырмаланса, синтаксистик вариант катары таанылыш керек.

Эгерде интонация менен кошо конструкциялардын ортосунда грамматикалык өзгөчөлүктөр да орун алса, синтаксистик синонимияга жатат. Мисалы: *Адам баласынын башына ушул келет беле! (Т.Сыдыкбеков) – Адам баласынын башына бул келбесе керек. – Адам баласынын башына ушул келбейт ээ?*

Кыскасы, Н.М.Лаврентьева жазгандай, синтаксистик синонимдер маанилик жактан бирдей же жакын болгон ташырылган грамматикалык формалар, ал эми варианттар бирдей ташырылган сөз айкаштары [Лаврентьева Н.М. К вопросу о терминологии и определении синтаксических явлений параллелизма, синонимии и дублетности (На примере условных конструкций 2-ой половины 18-ой половины 19 вв) [Текст] / Н.М.Лаврентьева //Вопр. теории рус. языка. Учен. зап. Рязан. гос. пед. ин-та. - Рязань,1969. – Т.51. – Вып. 2, 224-бет]. Бирок синтаксистик варианттуулукту А.З.Попова мүнөздөгүндөй, тилдеги «белгилер убакыттан кийин жоюлуп кеткен тилдик артыкбаш факт» катары баалоого болбойт [Попова, З.Л. К вопросу о синтаксических

вариантах [Текст] /З.Л.Попова //НДВШ. Филол. науки. - 1968. – № 6, 10-бет]. Синтаксистик варианттарда маанилик айырма болбогону менен, текстте айрым кайталоолордон арылтат, кеп т\з\дъ тилдик бирдиктерди талдоого кьмькч\ болот. Алар деле синтаксистик синонимдер сыяктуу ьз\нчъ грамматикалык т\рд\ формаларга ээ.

Жыйынтыктап айтканда, синтаксистик параллелизмдер синтаксистик синонимдерди да, варианттарды да ьз ичине камтыган структуралык кьр\н\шкь жатат. Синтаксистик синонимдер – ар т\рк\н синтаксистик моделдердин ьз ара маанилеш болуп келиши, ошол эле учурда алардын ортосунда маанилик оттенктордун да болушу. Демек, синтаксистик синонимия – семантика-структуралык кьр\н\ш. Ал эми вариант – формалдык-структуралык кьр\н\ш. Аларда маанилик оттенок болбойт, структуралык жактан да орчундуу ьзгьчъл\ккь ээ эмес. Кьмькч\ элементтер аркылуу гана ьз ара айырмаланат. Ал жогорку биз белгилеген беш белги аркылуу синтаксистик синонимдерден айырмаланат.

Иштин экинчи главасынын экинчи параграфы **"Татаал сүйлөмдөрдүн синонимдештигин уюштуруучу каражаттар"** деп аталып, синтаксистик синонимияны, анын ичинен татаал сүйлөмдөрдүн синонимдештигин уюштуруучу каражаттар тууралуу сөз болот. Демек, татаал сүйлөмдөрдүн түгөйлөрүнүн ортосундагы синонимдик карым-катышты уюштуруучу каражаттар төмөнкүлөр: 1. сөз формалары; 2. кызматчы сөздөр; 3. сөздөрдүн өз ара айкашуу ыкмалары. Тилчи-илимпоз Т. Аширбаев бул жөнүндө мындай деген оюн билдирген: «Татаал сүйлөмдөрдүн синонимиясы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн синонимиясына караганда бир топ конкреттүү болот. Мисалы, бир типтүү мазмунга ээ болгон татаал сүйлөмдөр байламта аркылуу да, байламтасыз да байланышкан жөнөкөй сүйлөмдөрдөн куралышы мүмкүн» [Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы, 3-китеп. – Б., 2001. 90-бет]. Мисалы: *Бүгүн күн бүркөлдү жана жамгыр жаады. – Бүгүн күн бүркөлдү, жамгыр жаады.* Бул синонимдеш сүйлөмдөрдүн биринчисине караганда экинчисинде жамгырдын тез жаагандыгы жөнүндө кошумча маалыматтын

берилиши татаал сүйлөмдөгү байламтанын түшүрүлүп айтылышы менен байланыштуу каралат.

Диссертациялык ишибиздин негизги проблемаларына арналган бул главадан тымданды корутундулар келип чыгат:

- Синтаксистик синонимиянын маызы бардык тилдердин бирдей, ал эми анын уюштурулушу ар бир конкреттүү тилде ар башка. Ошондуктан татаал сүйлөмдөрдүн компоненттеринин ортосундагы синонимдик катышты уюштуруучу каражаттар кыргыз тилинде өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөргө ээ.

- Татаал сүйлөмдөрдүн синонимдештигин уюштуруучу негизги каражаттар сөз формалары, сөздөрдүн айкашуу ыкмалары, кызматчы сөздөр жана сүйлөм мүчөлөрүнүн ташп же ташырлыбы айтылышы болуп саналат. Анда сүйлөмдүн мазмундук жана грамматикалык мааниси негизги орунга коюлат.

- Синтаксистик синонимдерди уюштурууда сөз мүчөлөрү (аффикстер) негизги орунда турат. Алардын ичинен жандым мүчөлөргө өзгөчө роль таандык. Ал эми сөз жасоочу жана форма жасоочу мүчөлөр аркылуу синтаксистик синонимдер сейрек уюштурулат.

- Кызматчы сөздөрдүн синтаксистик синонимдерди уюштуруусу сөз мүчөлөрү сыяктуу, синтаксистик байланыштардын ар түрдүүлүгүн камсыз кылат. Ал эми бөлүкчөлөр жана модаль сөздөр маанилик оттенкторду пайда кылууга алда канча жандымдуу.

Ал эми иликтөөбүздүн үчүнчү главасы «Татаал сүйлөмдөрдүн түгөйлөрү туюнткан маанилер жана аларды берүүнүн стилдик каражаттары» деп аталып, иштин негизин түзөт.

Кептин түшүнүктүүлүгү, жеткиликтүүлүгү жана таасирдүүлүгү лексикалык каражаттарды туура тандоо менен гана камсыз болбойт. Андай касиеттер жогорку деңгээлдеги тилдик бирдик катары, негизинен, сүйлөмгө байланыштуу. Сүйлөмдүн ыктуу жана максатка ылайыктуу кураштырылышы тилдик түрдүү кырдаалдар аркылуу шартталат. Аларга кептин максаты, кептик жагдай жана кептин стилдик өзгөчөлүктөрү кирет. Дал ошондой

шарттарга байланыштуу түрдүү түзүлүштөгү жана түрдүү маанидеги сүйлөмдөр тандалат.

Жалпы эле сүйлөмдөрдү, ошонун ичинде татаал сүйлөмдөрдү ар түрдүү көз карашта окуп үйрөнүүгө болот: структуралык жактан, башкача айтканда, берилген синтаксистик бирдиктердин формалдуу уюштурулушу боюнча (структуралык синтаксис); семантикалык жактан, берилген структуралык бирдиктин грамматикалык мааниси тарабынан; функционалдык жактан, грамматикалык маанини билдирүү үчүн берилген синтаксистик бирдиктердин элементтеринин бири-бирине карым-катышы жана алардын колдонулуу өзгөчөлүктөрүн үйрөнүү (функционалдык синтаксис); стилистикалык жактан колдонулушу боюнча, башкача айтканда, берилген контекстте тилдик каражаттарды туура жана ынанымдуу, ыгына жараша колдонуу боюнча; динамикалык көз караштан, бул каражаттардын жаңы маалыматтарды берүүгө ийкемдүүлүгү жана анын контекстте башка каражаттар менен болгон байланыштарын окуп үйрөнүү (коммуникативдик синтаксис) боюнча иликтөөлөрдү жүргүзсөк болот. Бирок биз бул илимий көз караштардын ичинен татаал сүйлөмдөрдүн функционалдык-стилистикалык жактан болгон өзгөчөлүктөрүн изилдөөгө өзгөчө көңүл бурабыз. Ушул максаттын алкагында татаал сүйлөмдөрдүн жалпы маселелерине да кайрылууга туура келет. Анткени бул аспектилер өз ара тыгыз байланышта. Структуралык-семантикалык жактан В.А.Белашапкина, С.Г.Ильенко, Л.Ю.Максимов ж.б. орус окумуштуулары тарабынан изилденген болсо, ал эми коммуникативдик жактан О.А.Крылова, Л.В.Шешукова, С.П.Олейник ж.б. тарабынан изилденип келүүдө. Ал эми изилдөөчү Г.В.Валимованын эмгеги татаал сүйлөмдөрдүн курамындагы предикативдик бирдиктерди окуп үйрөнүүгө багытталган. Татаал сүйлөмдөр функционалдык-стилистикалык жактан толук түрдө талдоого алынбаган. Аталган ишибиз кайсы бир өлчөмдө бул боштукту толтурат деген ойдобуз.

Татаал сүйлөмдүн функционалдык-стилистикалык жана экспрессивдик параметрлерин (чен-өлчөмдөрүн) кароодо биз дайыма алардын структуралык

фонун эске алышыбыз керек. Татаал сүйлөмдөрдүн түзүлүшүн атайын иликтөөгө албасак да, кээ бир учурда аларга кайрылууга туура келет. Сүйлөмдөрдүн тибин, түрлөрүн жана топторун көрсөтүү үчүн биз татаал сүйлөмдөрдүн үлгүлөрү жана мисалдары берилген таблицаларды беребиз. /лгүлөр предикативдик бирдиктерден турат. Аны биз шарттуу түрдө **С** деген тамга менен белгилейбиз. Ал эми алардын ортосундагы байланышуу каражаттары төмөнкүдөй тартипте берилет: **С, бирок С; С, ошондуктан С;** ж.б.у.с. Багынычсыз татаал сүйлөмдөрдүн байламтасыз түрүндө сүйлөмдөрдүн түгөйлөрүн байланыштыруучу болжолдуу тыныш белгилер коюлат: **С, С; С: С, С – С** ж.б.

Сүйлөмдү түзүүчү башка каражаттар (байламталардан башкасы) жана алардын маанилерин берүүнүн каражаттары мүнөздөлүп берилет. Татаал сүйлөмдөрдүн семантикасы менен структуралык жалпы касиеттери, бөлүктөрдү байланыштыруу таблицалар аркылуу абдан ыңгайлуу чагылдырылат.

Демек, **татаал сүйлөмдүн маанилери** – бул берилген комбинациядагы бирдиктердин түзүмдүк байланыштары үчүн бардык мүмкүнчүлүктөрүнүн негизинде предикативдик бирдиктердин таасиринен улам пайда болгон реалдуу чындыктагы кубулуштардын карым-катышынын чагылышы. Дал ушинтип мезгилдик, себептик, салыштырма, ажыраткыч жана башка көптөгөн маанилер пайда болот.

«**Маани**» деген түшүнүктөн сырткары биз «**маанинин оттеногу**» (**түсү, боёгу**) деген түшүнүккө да токтолгонубуз ылайыктуу. Эгерде алар өзгөчө байламталар менен предикативдик бирдиктердин грамматикалык уюшулушуна кошулган болсо, анда маанинин оттеногун бир типтеги маанинин ичинен эле кароого мүмкүн болот. Мисалга алсак, карама-каршы маанидеги сүйлөмдөрдүн тобундагылар бири-биринен каршылаш-багынуу (чегинүү), каршылаш-калыбына келтирүүчү жана каршылаш-чектөөчү оттеноктору менен айырмаланышат. Демек, **маанинин оттеногу** – бул негизги маанидеги камтылган кошумча маани (мазмун). Чындыгында,

илимий ишибиздин бул бөлүмдөрүндө маанилердин оттенекторун мүнөздөөгө өзгөчө орун берилет.

Негизинен, иштин үчүнчү главасы он үч параграфтан турат. Анын биринчи параграфы **"Бириктирүү-санак мааниси жана аны билдирүүнүн стилдик каражаттары"** деп аталат. Бул параграфта жогоруда айтылгандай бириктиргич-санак маанисиндеги татаал сүйлөмдөр тууралуу сөз болот жана ошону менен бирге таблицаларда үлгүлөрү менен мисалдар талдоого алынат.

Иштин үчүнчү главасынын экинчи параграфы **"Ажыраткыч маани жана аны билдирүүнүн стилдик каражаттары"** деп аталып, бул параграфта ажыраткыч маанинин өзгөчөлүктөрү мисалдары менен далилденет. Ажыраткыч маани кандайдыр бир деңгээлде бириктиргич маанилерге карама-каршы келет, башкача айтканда, анын жардамы менен кубулуштарды ажыратабыз. Ажыраткыч катыш бир гана божомолдогуч байламталуу багынычсыз татаал сүйлөмдөрдө түзүлөт. Ошондуктан алар башка байламтасыз сүйлөмдөр менен да, байламталуу татаал сүйлөмдөр менен да синонимдеш болушпайт. Чындыгында мындай сүйлөмдөрдүн синонимдештиги ич ара божомолдогуч байламталуу татаал сүйлөмдөрдүн ичинде гана болушу мүмкүн. Мунун далили катары №2 таблицадагы мисалдарды келтиребиз (иште көрсөтүлгөн).

Иштин үчүнчү главасынын үчүнчү параграфы **"Ырааттуулук мааниси жана аны билдирүүнүн стилдик каражаттары"** деп аталат. Кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдөрдөгү ырааттуулук маанисинин негизинде багынычсыз татаал сүйлөмдөрдүн экинчи түгөйү биринчи түгөйдөгү мазмунга кошумча маалыматтарды берип турат. Демек, бул маани өнүгүшү боюнча биринин артынан бири ырааттуулук менен пайда болгон кандайдыр бир ассоциациялардын чынжыры десек болот. Мисалы: *Репортердун иши аны кызыктырбайт, анан калса анын мүнөзү туура келбейт.// Репортердун иши аны кызыктырбайт, ошону менен бирге анын мүнөзү ага туура келбейт.// Репортердун иши аны кызыктырбайт, мындан башка анын мүнөзү буга туура келбейт.ж.б.*

Иштин үчүнчү главасынын төртүнчү параграфы **"Чечмелөө мааниси жана аны билдирүүнүн стилдик каражаттары"** деп аталат. Татаал сүйлөмдөрдө чечмелөө мааниси экинчи түгөйдүн биринчи түгөйдөгү мазмунду кошумча түшүндүрүүсү менен өзгөчөлөнөт. Мисалы: *Чоң атам дайыма бирдеме менен алек болот, башкача айтканда, ал эч качан бекер отурбайт.* Чечмелөө маанисин билдирүүнүн стилдик каражаттарынан болуп *башкача айтканда, атап айтсак, тактап айтканда, кыскача айтканда, жалпылап айтканда, жыйынтыктап айтканда, мындайча айтканда* деген түшүндүрмө маанисиндеги сөздөр (модалдык сөздөр) эсептелет.

Иштин үчүнчү главасынын бешинчи параграфы **"Карама-каршылык, окшошпоо маанилери жана аларды билдирүүнүн стилдик каражаттары"** деп аталат. Маанилери жагынан бири-бирине карама-каршы айтылган жөнөкөй сүйлөмдөрдүн тутумунан уюшулган сүйлөмдөр каршылаш багынычсыз татаал сүйлөм болору белгилүү. Мындай сүйлөмдөрдө каршы маани көбүнчө алардын баяндоочтору аркылуу берилет. Мисалы: *Эки тоо көрүшпөйт, эки адам көрүшөт. Эрден ашмак бар, элден ашмак жок. ж.б.*

Сүйлөмдөрдүн аталган тобу ар түрдүү жана карама-каршылык маанисинин оттенкторун камтыйт. Мындан ачык, даана төмөнкүдөй үч оттенок (түс, боёк) айырмаланат: каршылагыч-багындыруучу, каршылагыч-толуктоочу жана каршылагыч-чектегич. Мисалы төмөнкү 3.5- таблицада көрсөтүлгөн:

Үлгүлөр	Мисалдар
С, бирок С	Очеркти ал жакшы жазды, бирок фельетону начар болуп калды.
С, а С	Очеркти ал жакшы жазды, а фельетону жакшы эмес.
С, а бирок С	Очеркти ал жакшы жазды, а бирок фельетону жакшы эмес.

С, ошондой болсо да С	Фельетону жакшы чыккан жок, ошондой болсо да очерки жакшы чыкты.
С, бир гана С	Очеркти ал жакшы жазды, бир гана фельетону жакшы чыкпай калды.
С да, С	Очеркти ал жакшы жазса да, фельетону анча эмес.
С ошого карабастан, С	Очеркти ал жакшы жазганына карабастан, фельетону анча эмес.
С, С	Ал канчалык аракеттенбесин, фельетону жакшы чыккан эмес.

Иштин үчүнчү главасынын алтынчы параграфы **"Салмакташ, теңештирүү, окшоштуруу маанилери жана аларды билдирүүнүн стилдик каражаттары"** деп аталат. Аң-сезимде чагылган чындыктын кубулуштары көп учурда салыштырылат. Мындай мамилелер дал ушундай салмакташ, теңештирүү маанисиндеги сүйлөмдөрдө берилет. Мисалы: *Жайында жыйнайт, кышында жейт.// Жайында жыйнасаң, кышында жейсиң.// Эгерде жайында жыйнасаң, ал эми кышында жейсиң.* Салмакташ, теңештирүү маанисиндеги сүйлөмдөрдө салыштырууну билдирүүчү лексикалык элементтер көп учурайт. Булар тигил же бул окшош же мааниси боюнча карама-каршы келген сөздөр жана сөз айкаштары болушу мүмкүн: *Сен төмөн түш, мен жогору чыгамын. Ал - мейман, мен - кожоюн.ж.б.*

Иштин үчүнчү главасынын жетинчи параграфы **"Салыштыруу мааниси жана аны билдирүүнүн стилдик каражаттары"** деп аталат. Татаал сүйлөмдөрдөгү кубулуштар, бизге белгилүү болгондой, салыштырылышы да мүмкүн. Эгерде бири-бирин теңештирүүдө алардын айырмачылыктарын тапкан болсок (Айбек окуйт, а Алина тигет), ал эми салмакташтырууда - окшоштукту (Алина тигет, Айбек да иш менен алектенет); ал эми салыштырылып жатканда кубулуштардын көрүнүштөрү боюнча, билимдери боюнча, эскерүүлөрү ж.б. боюнча ассоциативдик

байланыштарды табууга болот. Мисалы: Бейиштин кулу болгончо, тозоктун падышасы бол.// Бейиштин кулу болгондон көрө, тозоктун падышасы бол. Бирөөнүн элинде султан болгончо, өз элинде ултан бол.// Бирөөнүн элинде султан болбой, өз элинде ултан бол.// Бирөөнүн элинде султан болбостон, өз элинде ултан бол.

Иштин үчүнчү главасынын сегизинчи параграфы "**Сан-өлчөм, сыпат маанилери жана аларды билдирүүнүн стилдик каражаттары**" деп аталат. Мында өлчөм багынычтуу жана сыпат багынычтуу татаал сүйлөмдөр тууралуу сөз болот. Ошондой эле сыпат, сан-өлчөм маанилерин билдирүүчү стилдик каражаттар талдоого алынат.

Иштин үчүнчү главасынын тогузунчу параграфы "**Мезгилдик маани жана аны билдирүүнүн стилдик каражаттары**" деп аталат. Татаал сүйлөмдөрдүн аталган бөлүктөрүндөгү кубулуштар, кыймыл-аракеттер мезгилдик жактан өз ара катышта келишет. Демек, алар бир мезгилде, толук же жарым-жартылай мезгилдик жактан ар түрдүү убакытта, же болбосо ырааттуу аткарылышы ыктымал. Багынычтуу да, багынычсыз да татаал сүйлөмдөр мезгилдик мамилени туюндурат. Көпчүлүк учурда ар түрдүү мезгилдик оттенкторду багынычтуу татаал сүйлөмдөр гана камтыйт. Мисалы: Качан коңгуроо кагылганда, мугалим аудиторияга кирип келди.// Коңгуроо кагылганча, мугалим аудиторияга кирип келди.// Коңгуроо кагылгандан кийин, мугалим аудиторияга кирип келди.//Коңгуроо кагылары менен, мугалим аудиторияга кирип келди.ж.б.

Иштин үчүнчү главасынын онунчу параграфы "**Мейкиндик мааниси жана аны билдирүүнүн стилдик каражаттары**" деп аталат. Мейкиндик мааниси жөнөкөй сүйлөмдөргө караганда татаал сүйлөмдөрдө бир топ башкачараак келет. Башкача айтканда, татаал сүйлөмдөрдөгү мейкиндик мамилесин билдирүүчү грамматикалык каражаттар жөнөкөй сүйлөмдөрдөгү мейкиндикти билдирүүчү каражаттарга туура келбейт. Жөнөкөй сүйлөмдөрдө бул маани мейкиндик жөндөмөлөрдүн жардамы менен билдирилсе, ал эми татаал сүйлөмдөрдө болсо атайын байланыштыруучу

каражаттар аркылуу берилет. Мисалы, татаал сүйлөмдүн түгөйлөрүн түзүп турган баш жана багыныңкы бөлүктөрдө тең **ошол жерде - кайсы жерде, кайда – ошол жакка** деген байламталуу сөздөр болот. Ошол эле учурда багыныңкы бөлүгүнүн баяндоочуна шарттуу ыңгайдын **-са** мүчөсү уланып, баш сүйлөм менен байланышып турат. Багыныңкы бөлүк баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин кайсы жерде өткөндүгүн, ордун көрсөтүп турат. Мисалы: *Алдыңкы көч кайда барса, арткы көч да ошол жакка барат* (макал). Мисалдардагы асты сызылган багыныңкы сүйлөмдөр кайда? деген суроого жооп болуп түшүп, баш сүйлөмдө аткарылуучу кыймыл-аракеттин ордун көрсөтүп турат. Бул жерде **кайда – ошол жерде (жакта)** деген сөздөр (ат атоочтук сөздөр) + кыймыл-аракеттин ордун билдирет, **каякка – ошол жакка** – кыймыл-аракеттин багытын, **кайсы жерге – ошол жерге** деген сөздөр кыймыл-аракеттин аяккы жеткен чегин (пунктун) билдирет.

Толук баш сүйлөмгө карата багыныңкы бөлүктүн катышы (максатка жараша болжолдуу ат атоочтук сөздөрдүн түшүрүлүп калышы) кээ бир учурда сүйлөмгө толук эместик отеногун берет. Мына ушундан улам сүйлөшүү кебине тиешелүү болуп айтылып калат. Башкача айтканда, өзгөчө багыныңкы түгөй баш сүйлөмдөн кийин орун алып калса, сүйлөшүү кебине байланыштуу болуп калат: *Келдим, ал келген жактан. Барамын, бардыгы кайсы жакка барса. ж.б.*

Иштин үчүнчү главасынын он биринчи параграфы **"Шарттуулук маани жана аны билдирүүнүн стилдик каражаттары"** деп аталат. Татаал сүйлөмдөрдөгү шарттуулук мааниси көп кырдуу. Бул маани багынычтуу татаал сүйлөмдөрдө, багынычсыз жана байламтасыз татаал сүйлөмдөрдө да берилет. Бирок бул маани өзгөчө багынычтуу татаал сүйлөмдөрдө ар түрдүү байланыштардын колдонулушунун негизинде көп учурайт.

Шарттуу сүйлөмдүн жардамы менен реалдуу, потенциалдык жана ирреалдык (гипотетикалык) шарттар берилиши мүмкүн: Реалдуу шарттагы сүйлөмдөрдө багыныңкы бөлүк иш жүзүнө ашкан, ишке ашырыла турган,

ашырылып жаткан шарттар жөнүндө кабарлайт: *Жер бай болсо, эли да бай болот* (макал).

Мындай татаал сүйлөмдүн багыныңкы түгөйүнүн баяндоочунун формасы шарттуулук маанисин билдиргенде, дайыма толук маанилүү сөздөргө гана жалгана бербейт, ал көпчүлүк учурда көмөкчү этиш сөздөрүнө да жалганат (бол, кал, де ж.б. жардамчы этиштерге). Мындай көмөкчү этиштердин катышуусу аркылуу экспрессивдик ыңгайдагы кызмат айкын боло баштайт. Маселен, «*жатсам*» дебей, «*жатып калсам*» деген сөз кыймыл-аракеттин ылдам болгондугун билдирет. Ошол сыяктуу, «*көнсө*» деген сөздүн ордуна «*көнүп калса*» дегенде чапчандыкты билдирүү касиети болот. Шарттуу багынычтуу татаал сүйлөмдүн багыныңкы баяндоочунун формасы башка формаларда да келет. Ошого байланыштуу эскерте турган бир учур бар. Ал – шарттуу багынычтуу татаал сүйлөмдүн кээ бир учурда татаал сүйлөмдөрдүн башка түрлөрүнө окшош келип, аларды бири-биринен ажыратуу кыйындыгы келип чыгат. - **майынча (-мейинче)** формалуу баяндоочтуу багыныңкынын **-са** формалуу баяндоочтуу багыныңкы менен мазмундаш келүүсү алардын синонимдештигине негиз болуп берет. Мисалы: *Советке беш миллион акча төлөмөйүнчө, аны чыгарбайт. – Советке беш миллион акча төлөсө, аны чыгарат* (Сүйлөшүү стили). Шарттуу багынычтуу татаал сүйлөмдүн синонимдештигинин мол болушунун дагы бир себеби, биздин оюбузча, бул сүйлөмдөрдүн кепте көп колдонулгандыгынан кабар берет.

Иштин үчүнчү главасынын он экинчи параграфы "**Максат мааниси жана аны билдирүүнүн стилдик каражаттары**" деп аталат. Максат мааниси багынычсыз байламтасыз сүйлөмдөрдө да, байламталуу багынычсыз татаал сүйлөмдөрдө да чагылдырылбайт. Бул, негизинен, бир гана багынычтуу татаал сүйлөмдөрдө колдонулат. Максат маанисиндеги сүйлөмдөр – ийкемдүү түзүлүштөгү сүйлөмдөр. Мындагы багыныңкы түгөй баш сүйлөмгө карата ар кандай орун тартипте келет. Түгөйлөрүнүн тигил же бул орун тартиби айтымдын актуалдашуусунан көз каранды болот. Көбүнчө

максат багыныңкы түгөй баш сүйлөмдөн мурун орун алат (препозиция). Бирок баш сүйлөмдөн кийин да келиши мүмкүн. (постпозиция). Мисалы: *Жеңиш биздики болуш үчүн, болгон мүмкүнчүлүктөрдүн бардыгын сарп кылуубуз керек да* (Т.С.). *Ал мага жолукмакчы болуп, эртең келе турганын уктум* (Сүйл. ст.).

Багындыруучу **үчүн** деген байламта кепте көбүрөөк колдонулат, стилистикалык жактан орток маанилүү (нейтралдуу). **Ошон үчүн, ошонун максатында, ошонун негизинде** деген байламталар тутумдаш (составдуу). Алардын курамындагы ат атоочтор менен байламта биригип, максаттык маанини айкыныраак жана тагыраак көрсөтүп турат. **/чүн** деген багындыруучу байламтага салыштырмалуу булар китептик боёктуулукка ээ. Мисалы: *Командир таң атканча куугунтуктоону токтотуп турду, таң атканча резерв күчтөрдү топтоо максатында* (М.Ш.). Бул татаал сүйлөмдө сөзсүз түрдө эки маани бар. Анткени негизги маани максат мааниси басымдуулук кылса, ал эми кошумча мааниси себеп мааниси болуп эсептелет. **Ошол максатта** деген байламта өзгөчө китептик боёктуулукка ээ. Көбүнчө расмий-иштиктүү оттонокту өзүнө камтып турат.

Иштин үчүнчү главасынын он үчүнчү параграфы "**Себеп мааниси жана аны билдирүүнүн стилдик каражаттары**" деп аталат. Себеп-натыйжалаш маанисиндеги сүйлөмдөрдүн колдонулуу деңгээли боюнча жана чөйрөсүнө карата ар түрдүү болушат. **Ошол себептүү** деген байламта өтө аз колдонулуучу байламта, сүйлөшүү оттоногун алып жүрөт. **Ошондуктан** деген байламта кепте кеңири колдонулат. Ошон үчүн төмөндөтүлгөн мүнөздөгү контексттерде аз кездешет. Демек, анын кандайдыр бир деңгээлде стилистикалык жактан китептик боёктуулукка ээ экендигине байланыштуу. Бул байламта эч качан бөлүнбөйт. Мисалы: *Күн өтө ысып кеткендиктен, Таабалды көл-шал болуп тердеди. – Күн катуу ысып кетти, ошондуктан Таабалды абдан тердеди.* *Ошондуктан* байламтасы багыныңкы түгөйдөн кийин да, мурда да келет. Башкача айтканда, сүйлөмдө ийкемдүү структураны жаратат. *Семинарга катышканга туура келгендиктен, мен*

жакшы даярданышым керек.- Мен семинарга жакшы даярданышым керек, анткени мен чыгып сүйлөгөнгө туура келет (Сүйл.стили).

Корутунду

Ишти изилдөөдө төмөнкүдөй жыйынтыктар чыгарылды:

1) Татаал сүйлөмдөрдүн стилистикасы маселеси дүйнөлүк тилдерге бирдей тиешелүү болгон эң маанилүү тилдик жана кептик көрүнүш катары таанылат. Ал тил илиминде өзүнчө системаны түзөт да, стилистиканын негизги борбордук маселеси катарында каралат.

2) Түркологияда да, анын ичинде кыргыз тил илиминде да татаал сүйлөм структуралык-семантикалык планда кеңири изилденип, ал эми функционалдык, стилистикалык деңгээлде жаңыдан иликтөөгө алынгандыгын белгилөөгө болот. Чындыгында, синтаксистик синонимдер, анын ичинде татаал сүйлөмдөрдүн синонимиясы кептин уюштурулушунда маанилүү роль ойнойт.

3) Синонимия, варианттуулук жана параллелдүүлүк түшүнүктөрү бирдей эмес. Синтаксистик синонимдер – түрдүү грамматикалык формадагы конструкциялардын окшош же бири-бирине жакын маанилерге ээ болушат, ал эми синтаксистик варианттарда кошумча маани же стилистикалык боёк болбойт.

4) Синтаксистик синонимдердин кайсы деңгээлдеги түрү болбосун аны уюштуруучу өзүнө тиешелүү тилдик каражаттары бар. Татаал сүйлөмдөрдүн синонимдештигин уюштуруучу тилдик негизги каражаттар сөз формалары, сөздөрдүн өз ара айкашуу ыкмалары, кызматчы сөздөр жана сүйлөм мүчөлөрүнүн түшүп же түшүрүлбөй айтылышы болуп саналат.

5) Жөнөкөй сүйлөмдөр менен татаал сүйлөмдөрдүн өз ара синонимдештиги кептин бардык түрлөрүндө арбын колдонулат. Маселен, багынычсыз татаал сүйлөмдөрдүн түрлөрү ага маанилеш багынычтуу татаал сүйлөмдөрдүн түрлөрүнө синонимдеш болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш.

б) Татаал сүйлөмдөрдүн өз ара синонимдештиги маселесинин татаалдыгы анын сан жагынан арбындыгында деп белгиленет. Алардын өз ара синонимдештиги семантикалык түрлөрү менен тыгыз байланышкан.

7) Кыргыз тилинде багынычтуу татаал сүйлөмдүн компоненттеринин ортосундагы байланышты структуралык-грамматикалык каражаттарынын субординациясы боюнча үч типке бөлүүгө болот: аналитикалык, синтетикалык жана синтетика-аналитикалык (аралаш).

8) Кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдөрдүн түгөйлөрү туюнткан маанилер жана аларды берүүнүн стилдик каражаттары кыргыз тил илиминде өзүнчө орду бар, ары татаал, ары кызыктуу маселе экендиги аныкталды. Алардын түрлөрү сүйлөшүү кебинде, көркөм чыгармаларда жана публицистикалык стилдин расмий, бейрасмий жанрларында, иш кагаздар, илимий стилдеринде колдонулары белгиленди. Татаал сүйлөмдүн түгөйлөрү туюнткан маанилер төмөнкүлөр: бириктиргич-санак мааниси, ажыраткыч маани, ырааттуулук, түшүндүрмө, карама-каршылык, окшошпоо, салмакташ (теңештирүү) мааниси, окшоштуруу, салыштыруу, сан-өлчөм жана сыпат маанилери, мейкиндик маани, мезгилдик маани, шарттуулук маани, максат мааниси, себеп-натыйжа мааниси.

Диссертациялык темага тиешелүү жарык көргөн эмгектердин тизмеси:

1. Урусова Г.Б. Иш кагаздарында татаал сүйлөмдөрдүн аткарган стилистикалык кызматы [Текст] / Г.Б. Урусова // Ош МУнун жарчысы. - 2004. - №1. - 201-203-бб.
2. Урусова Г.Б. Татаал сүйлөмдөрдүн көркөм стилде колдонулушу [Текст] / Г.Б. Урусова // Ош МУнун жарчысы. -2006. - №1, 2. - 48-51-бб.
3. Урусова Г.Б. Татаал сүйлөмдөрдүн синонимдештигинин стилистикалык мааниси [Текст] / Г.Б. Урусова // Ош МУнун жарчысы. -2006. - №3. -107-109-бб.
4. Урусова Г.Б. Функционалдык стилдерде багынычтуу татаал сүйлөмдөрдүн колдонулушу [Текст] / Г.Б. Урусова // Ош МУнун жарчысы. -2006. -№7. -62-65-бб.
5. Урусова Г.Б. Синтаксистик синонимдердин варианттардан айырмасы [Текст] / Г.Б. Урусова // Ош МУнун жарчысы. -2007. - №3. -133-135-бб.
6. Урусова Г.Б. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн илимий стилде колдонулушу [Текст] / Г.Б. Урусова // Ош МУнун жарчысы. -2008. -№4. -186-188-бб.
7. Урусова Г.Б. Ч.Айтматовдун чыгармаларында багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн колдонулушу [Текст] / Г.Б. Урусова // Ош МУнун жарчысы. - 2009. - №6. - 86-87-бб.
8. Урусова Г.Б. Кыргыз макал-ылакаптарында шарттуу багынычтуу татаал сүйлөмдөрдүн колдонулушу [Текст] / Г.Б. Урусова // Ош МУнун жарчысы. -2011. - №1. - 246-247-бб.

9. Уурсова Г.Б. Татаал сүйлөмдөрдүн эмоционалдык-экспрессивдүүлүк жактан дифференциацияланышы [Текст] / Г.Б. Уурсова // Ош МУнун жарчысы. -2012. -№1. -134-137-б .
10. Уурсова Г.Б. Карама-каршылык, окшошпоо(бири-бирине дал келбөөчүлүк) маанилери жана аларды берүүнүн жолдору [Текст] / Г.Б. Уурсова // Жусуп Баласагын атындагы КУУнун жарчысы. -2012. -№2. -165-169-б .

РЕЗЮМЕ

Урусова Гүлайым Бейшеновна

Татаал сүйлөмдөрдүн түгөйлөрү туюнткан маанилер жана аларды берүүнүн стилдик каражаттары

10.02.01 - кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертация.

Негизги сөздөр: синтаксис, стилистика, татаал сүйлөм, татаал сүйлөмдүн түгөйлөрү, синонимдештик, варианттуулук, маани, маанинин оттоногу, тил, кеп, стиль, кептин стилдери, предикативдик бирдик, коннотация, парадигма, параллелдүүлүк.

Изилдөөнүн объектиси - кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдөрдүн стилистикасы

Изилдөөнүн предмети - татаал сүйлөмдөрдүн түгөйлөрү туюнткан маанилер жана аларды берүүнүн стилдик каражаттары

Изилдөөнүн максаты: кыргыз тилиндеги татаал сүйлөмдөрдүн түгөйлөрү туюнткан маанилерди жана аларды берүүнүн стилдик каражаттарын аныктоо менен алардын стилистикалык мүмкүнчүлүктөрүн ачып берүү.

Изилдөөнүн методдору: иштин жүрүшүндө лингвистикалык баяндама, сыпаттама жана салыштырма методдору пайдаланылды.

Эмгектин негизги натыйжалары:

- 1) Татаал сүйлөмдөр жана алардын стилистикалык өзгөчөлүктөрү, түгөйлөрү туюнткан маанилери да кептин ички табиятына мүнөздүү көрүнүш.
- 2) Татаал сүйлөмдөрдүн стилистикасы синонимия кубулушу менен тыгыз байланышта. Анткени татаал сүйлөмдөрдүн түгөйлөрү туюнткан маанилер, сөзсүз түрдө, синонимия аркылуу шартталат.
- 3) Татаал сүйлөмдөр текст куроочу каражат катары кеп ишмердүүлүгүндө кеңири колдонулат жана алардын түгөйлөрү туюнткан маанилерди жана аларды берүүнүн стилдик каражаттарын аныктоо кеп ишмердигинде, функционалдык стилдерге жиктегенде зарыл маселе катары эсептелет
- 4) Тилде жаңынын жаралышы, эскинин тилден кетиши, тилдин ийкемдүүлүгүнүн, көркөм кудурет-күчүнүн артышы белгилүү бир даражада сүйлөмдөр менен, анын ичинде татаал сүйлөмдөр менен да түшүндүрүлөт. Анткени татаал сүйлөмдөрдүн синонимдештиги - бул адамдардын кеп аркылуу байланышуусунда ар дайым "Кайсынысы жакшы?", "Кайсынысы артыкчылыкка ээ?", "Кайсынысын четке какса болот?" деген түбөлүк дилеммага жооп издеткен тилдеги ар түрдүүлүк, ар кырдуулук жана тилдин үзгүлтүксүз кыймылы, өнүгүүсү.

Колдонуу чөйрөсү: диссертацияда айтылган идеялар, корутунду ой-пикирлер, сунуштар филолог-студенттерге синтаксис, текст таануунун негиздери, кыргыз тилинин стилистикасы боюнча сабактарды өтүүдө, студенттик аудиторияда стилистика боюнча илим изилдөө иштерин аткарууда, ошондой эле аспиранттар, тилчи-окумуштуулар аталган багытта изилдөө жүргүзүүдө практикалык жактан пайдаланууга болот.

Резюме

УРУСОВА ГУЛАЙЫМ БЕЙШЕНОВНА

Значения, определяющие компоненты сложных предложений и стилистические средства их выражения

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук, по специальности 10.02.01. – кыргызский язык.

Ключевые слова: синтаксис, стилистика, сложное предложение, компоненты сложного предложения, синонимия, вариативность, смысл, смысловой оттенок, язык, разговор, стиль, разговорные стили, предикативное единство, коннотация, парадигма, параллельность.

Объект исследования: стилистика сложных предложений в кыргызском языке.

Предмет исследования: значения, определяющие компоненты сложных предложений и стилистические средства их выражения.

Цель исследования: определить значения, определяющие компоненты сложных предложений и стилистические средства их выражения в кыргызском языке, раскрыть их стилистические возможности.

Методы исследования: в исследовании использованы методы лингвистического повествования, описания и сравнения.

Основные результаты исследования:

1. Сложные предложения и их стилистические особенности, а также значения, определяющие компоненты сложного предложения являются характерным явлением внутренней природы разговора.
2. Стилистика сложных предложений рассматривается в тесной связи с лингвистической природой синонимии. Потому как значения, определяющие компоненты сложных предложений тесно взаимосвязаны с синонимией.
3. Являясь средством построения текста, сложные предложения вместе с тем очень часто используются в разговорной речи. Поэтому очень важным является определение значений, поясняющих компонентов и стилистических средств выражения сложных предложений при построении разговора и делении на функциональные стили.
4. Возникновение нового, исчезновение старого с языка, языковая способность и художественное богатство речи, в определенной степени обясняются предложениями, в том числе и сложными предложениями. Так как синонимичность сложных предложений включает в себе все разнообразие, многогранность и непрерывность человеческого общения.

Область применения: Результаты диссертационного исследования могут быть использованы студентами-филологами на занятиях при изучении синтаксиса, основ познания текстов, стилистики кыргызского языка, при выполнении научно-исследовательских работ по стилистике в студенческой аудитории, а также могут быть использованы в практической работе аспирантами, учеными-языковедами в данном направлении.

Summary

Urusova Gulayim Beishenovna

Meanings Defining Components of Compound Sentences and Stylistic Means of their expression

The thesis is submitted to confer the scholarly degree of Candidate of philological sciences

10.02.01- Kyrgyz language

Keywords: syntax, stylistics, compound sentence, compound sentence components, synonymy, variability, sense, semantic shade, language, conversation, style, colloquial styles, predicative unity, connotation, paradigm, parallelism.

The subject of the research: stylistics of compound sentences in the Kyrgyz language.

The object of the research: meanings defining components of compound sentences and stylistic means of their expression.

The aim of the research is to define meanings identifying components of compound sentences and stylistic means of their expression in the Kyrgyz language, to investigate their stylistic possibilities.

The research methods are as follows: linguistic narration method, description and comparison.

The basic results of the research:

1. Compound sentences and their stylistic features as well as the meanings defining components of a compound sentence are the characteristic phenomenon of the internal nature of conversation.
2. The stylistics of compound sentences is investigated in a close connection with the linguistic nature of synonymy since the meanings defining components of compound sentences are closely connected with synonymy.
3. Being a text construction tool, compound sentences at the same time are very often used in informal conversation. Therefore defining meanings explaining components and stylistic devices of expression of compound sentences is very important in constructing conversation and dividing it into functional styles.
4. Occurrence of a new and disappearance of an old language, and wealth of literary form of speech, in a certain degree, is explained by sentences and compound sentences, since synonymy of compound sentences comprise all varieties, many-sided nature and a continuity of human dialogue.

Field of usage: The results of the research can be used by students-philologists studying syntax, texts, stylistics of the Kyrgyz language, in research works on stylistics in a class, as well as a practical guide for post-graduate students, linguists.